

Алла АТАМАНЕНКО
Острозька
Віктор АТАМАНЕНКО
Київ

ДУХОВНА СПАДЩИНА ОСТРОЗЬКОЇ АКАДЕМІЇ

Першого року нового тисячоліття виповнюється 425 років від дня заснування Острозької Академії – першого навчального закладу вищого типу на східнослов'янських землях та одного з перших наукових осередків в Україні. Її створення та функціонування було результатом діяльності ряду визначних діячів історії і культури, але передували цьому зусилля не одного покоління. Діяльність Острозької Академії не просто готувала якісний перелом у розвитку української культури, а й сама була його початком. Не даремно І.Франко визначив у своєму вислові саме таку послідовність культурних центрів України доби першого національно-культурного відродження: “Острозька, Львів і Вільно були по черзі головними осередками духовного і цивілізаційного життя Русі, головними центрами руської літератури в тім часі”, а згодом “на перший план виступає Київ”¹.

Початок якісно нового періоду в українській культурі з Острогом пов'язує і М.Грушевський². Підтвердженням виняткового значення Острога та Острозької Академії в історії України є й та величезна історіографічна спадщина, яка їм присвячена, і якою не завжди можуть похвалитися і значно більші українські міста та наукові центри³.

Духовна спадщина, яку Острозька Академія залишила в українському минулому, настільки значна і різноманітна, що охопити її в повному обсязі поки що нікому з дослідників не вдалося, враховуючи навіть наявність монографічного та енциклопедичного його опрацювання⁴. Звернення ж до окремих аспектів історії Острозької Академії в дослідженнях, присвячених іншим проблемам історії України XVII – початку XVIII ст. продовжує розкривати нові грані її діяльності⁵.

Острозьку Академію розглядають як комплексне явище, інституцію, яка, з одного боку, започаткувала, а з іншого була одним з найяскравіших проявів першого національно-культурного відродження на українських землях. Вона була освітнім закладом, науковою установою, ідеологічним осередком, центром книгодрукування та творення нових духовних цінностей. В результаті її діяльності в останній чверті XVI ст. Острозька і Волинь перетворилися на провідний інтелектуальний центр, досягненнями якого тривалий час жила українська культура. Створена у одному із великих на той час міст України магнатом Речі Посполитої В.-К.Острозьким, Острозька Академія чи не вперше об'єднала в українському культурному рухові різні прошарки українського суспільства. На час її заснування Острозька вже відігравала помітну роль в українській культурі. “Місто прекрасне”, як називав його придворний поет Острозьких Симон Пекалід, було розвинутим центром ремесла і торгівлі. Тут жили і працювали ремісники 50-ти спеціальностей, об'єднані в цехи⁶, через місто проходило кілька важливих шляхів, які пов'язували його з Львовом, Луцьком, Миляновичами, Володимиром, Люблінном, Замостям, Києвом, Кам'янцем-Подільським⁷. В місті відбувалися торги і три ярмарки на рік, на які з'їжджалися купці з усієї України та сусідніх земель⁸. Досягнення такого високого рівня економічного розвитку було однією з підстав створення в Острозі культурного осередку⁹.

Острозькі міщани, перебуваючи в центрі цієї господарської діяльності, брали активну участь і в культурному житті. Вже сам характер населення міста сприяв плідному культурному обміну, але, що не менш важливо, творив ту атмосферу толерантності і взаємоповаги, без якої важко уявити і дух Острозької Академії. Протягом XVI – першої половини XIX ст. Острозька була одним із найважливіших центрів українського церковного співу, що зумовило появу в українських нотних Ірмолоях місцевого мелодичного варіанту, який дістав назву “Острозький наспів” і здобув широке визнання в усій Східній Європі¹⁰. Високий рівень розвитку місцевого побутового музикування, наявність музичного цеху, замилювання в церковно-музичному мистецтві князя Василя

Константиновича Острозького привело до створення хору при Академії і зумовило внесок ряду її діячів у розвиток церковної музики. Так, Йов Княгиницький у заснованому ним скиті Манявському запровадив найпоширеніший на українських землях болгарський спів, Мелетію Смотрицькому належить створення власного мелодичного варіанту літургії, Йов Борецький залишив нам авторські церковні наспіви¹¹. Хоча майстри-малярі відзначаються у цілому ряді міст Волині (починаючи з джерел 40-х років XVI ст.), але і наявність значного малярського осередку на цих теренах зафіксовано лише в Острозі і якраз на час створення Академії. Це надавало місту найбільшого, поряд зі Львовом, значення в мистецькому житті України XVI ст.¹²

На час створення Академії острозькі міщани мали і певний досвід самоорганізації. Так, на час перебування міста в 1571 – 1574 рр. у королівській власності, воно вважалось повітовим центром Волині¹³. До цього ж часу відносять свідчення про наявність в Острозі міщанського братства¹⁴, а в 1585 р. місту було надане магдебурзьке право. З усіма цими обставинами очевидно, можна значною мірою пов'язувати активність острожан в діяльності Академії. Так, її ректорами були представник великого острозького роду Сава Фляка (Флячич) та Мартин (Грабкович?)¹⁵. Відтак, чи не вперше в українській історії Острог дав приклад спільної наукової та просвітницької праці магнатерії, шляхти, духовенства та міщан, після чого подібна співпраця утверджується і проявляється в діяльності різних осередків – Луцького і Київського братств, Києво-Могилянської колегії тощо.

Ключовою фігурою у творенні острозького осередку був, безперечно, кн. Василь-Костянтин Острозький. За своє довге і насичене різноманітними подіями життя князь неодноразово звертався і до найболючіших для українського суспільства духовних проблем. Він відомий як засновник освітніх закладів у Турові (1572) та Володимирі (1577), не без його участі, як Київського воєводи, було створено школу при Михайлівському Золотоверхому монастирі (1569)¹⁶. Особиста участь В.-К.Острозького у діяльності острозького осередку супроводжувалася його контактами з братствами (Львів, Вільно), зв'язками з науковими гуртками та їх керівниками (Миляновичі, кн. А.Курбський), патріархами, папою, протестантськими громадами, творенням культурно-просвітницьких центрів (Дермань). Можна говорити, що завдяки В.-К.Острозькому Академія, маючи безперечну першість в Східній Європі, виходила і на всеєвропейський рівень. Релігійну толерантність князя можна вважати взірцевою, під цим кутом зору він дійсно був “людиною на всі часи”. Фундація церков, опіка над монастирями, патронат над православ'ям, турбота про рівень духовенства і вдосконалення керівництва Київською митрополією доповнювалася увагою до проблем католиків (підняття з руїн острозького парафіяльного костелу у 1582 р.), мусульман (допомога у будівництві мечеті в Острозі), покровительством іудеям, міцними і тривкими політичними, освітніми, літературними зв'язками з протестантами. Повною мірою, толерантність В.-К.Острозького проявилася у творенні Острозької Академії, залучення до неї співробітників незалежно від їх віровизнання чи етнічної належності, клопотанні перед папою про надіслання вчених греків для перекладацької діяльності та постановці перед ним питання про передачу школі книжок та можливість прибуття до Острога людей з Краківського університету¹⁷.

Діяльність В.-К.Острозького, його втягнення в церковні справи, відстоювання інтересів православ'я при прихильності до діалогу конфесій, політична та економічна вага роду, князівський титул спричинили до складання його символічного образу. Вже в творчості діячів Острозької Академії він постає символом захисника віри, але навіть опоненти православних відзначали вагу і авторитет представників родини Острозьких в українському суспільстві¹⁸. Необхідні елементи символічної постаті князя як борця за віру були сформульовані вже в першому (Буквар 1578 р.) та найвизначнішому (Острозька біблія 1581 р.) виданнях острозької друкарні, а вже в кінці століття у відповідях Клірика Острозького Іпатію Потію та посланні Івана Вишенського В.-К.Острозькому його образ-символ набуває самодостатнього значення і не вимагає спеціального пояснення і аргументації¹⁹. Як уніат Іпатій Потій (1598 р.), так і православний Захарія Копистенський (1621 р.), наголошуючи на походженні В.-К.Острозького від Володимира Великого, підкреслюють не тільки кровну, а й духовну спорідненість і, таким чином, безперервність історично-генетичних традицій українського народу. Усвідомлення власних історичних традицій та звернення до зразків минулого називають одним із найяскравіших духовних здобутків доби Острозької Академії²⁰.

Острозька Академія започаткувала на східноєвропейських теренах якісно новий тип освітнього закладу, нерозривно пов'язаного з науковим осередком. Вже сучасники розглядали її в контексті руху за створення навчально-наукових закладів, започаткованого Еразмом Роттердамським та реалізованого як протипага традиційним середньовічним поглядам і методам навчання, які панували в більшості європейських університетів²¹. Гуманістична концепція гебрайсько-греко-латинської освіти трансформувалася на Україні завдяки діяльності Острозької Академії в слов'яно-греко-

латинську тримовність. Саме такий характер острозького освітнього центру засвідчив перехід до нового етапу культурного синтезу як усвідомленого прагнення поєднати слов'яно-грецьку спадщину з культурними здобутками Західної Європи²². Його запозичили, розвинули, вдосконалили і поширили на всю Східну Європу братські школи, Києво-Могилянська академія та її філії, колегіум в Ясах, Московська слов'яно-греко-латинська академія. Але саме в Острозі вперше в українському шкільництві було запроваджено вивчення грецької і латинської мов, а навчання церковно-слов'янської поставлене на науково-методичний рівень²³. Про певну увагу до гебрайської свідчить включення до орієнтованої на початкові класи "Хронології" Андрія Римші назв місяців цією мовою, а сприяти цьому могла острозька школа коментаторів Талмуду (Єшибот).

Маючи яскраво виражений національний характер і орієнтуючись на східнохристиянську культурну спадщину, Остроцька Академія засвоювала організаційні і освітні зразки Західної Європи. Вивчення вільних ("визвольних") наук, велика увага до мов наближали її до подібних католицьких і протестантських осередків Польщі, Литви, Білорусі та до західноєвропейських університетів. До освітньої програми острозької школи було включено елементи теоретичної філології, богослов'я та, можливо, права, що перетворювало цей середній заклад (колегіум) в окремі періоди його існування у вищий, перший у східнослов'янській історії.

В Остроцькій Академії, як і в гуманістичних гімназіях і ліцеях, сформувалося своєрідне товариство, об'єднання літераторів і вчених, науковців і освітян, вчителів і учнів. Вважають, що у перекладацькій діяльності в Острозі брали участь поряд з викладачами і студенти, а згодом ця традиція була перейнята і братськими школами²⁴. Подібні "наукові товариства" сприяли втягненню до наукової та педагогічної діяльності молодішої генерації, формували товариські взаємини між представниками різних поколінь діячів української культури.

Однією з визначальних рис національно-культурного відродження, започаткованих Остроцькою Академією, була секуляризація української культури. Вперше на Україні виникла світська публічна школа і почалося подолання монополії церкви в освіті, науці та творенні духовних цінностей²⁵. Значне число викладачів, більшість керівників, засновник були світськими особами, а творчість, особливо поетична, навіть духовних осіб-членів осередку, мала яскраво виражений світський характер. У діяльності діячів Остроцької Академії знайшла відображення і індивідуалізація духовної творчості, почуття особистої гордості за результати своєї, відтепер завжди персоніфікованої, праці.

Остроцька Академія збрала та, що важливіше, змогла об'єднати і згуртувати своєю програмою видатних представників різних народів і відмінних поглядів. Їх праця не обмежувалася і не завершувалася Острогом, а здобуте тут чи привнесене сюди вони віддавали як українському, так і своїм народам. Чи не найбільше з іноземців до роботи в Остроцькій Академії було залучено греків. Особливістю ж Острога було те, що тут вперше і, можливо, єдиний раз в історії України, існувала грецька колонія не господарська чи політична, а інтелектуальна. Завдяки острозьким грекам підтримувалися зв'язки з Константинополем та Римом, здійснювалися переклади та викладання, надходили списки Біблії, проводилися антиунійні заходи, створювалися оригінальні твори (наприклад, одним із найдавніших зразків грецької поезії в Україні є вірш Еммануїла Ахілеоса на честь М.Пегаса²⁶). Не можна уявити Остроцьку Академію і без таких визначних просвітників, як росіянина Івана Федорова, білоруса Андрія Римші, поляка Мартина Броневського та ін. Таким чином, Остріг останньої чверті XVI ст. перетворився на провідний на українських землях центр міжнародного спілкування та культурного взаємообміну.

Головною заслугою Остроцької Академії М.Грушевський вбачав її літературну продукцію. Остання ж була результатом діяльності острозького літературного гуртка, який зосереджував значні творчі сили і мав величезний, як на будь-які часи, інтелектуальний потенціал. Діяльність гуртка спиралася на програму. Вважають, що перший в історії України гурток, який мав власну програму, було створено російським емігрантом князем А.Курбським у волинському містечку Милянєвичі. Але за ґрунтовністю, значенням та рівнем втілення програми в життя Остроцькій Академії належить безперечна першість.

Основним завданням острозького наукового осередку була підготовка до друку Святого Письма. Подібне завдання ставили перед собою і західноєвропейські тримовні гімназії та ліцеї. Для реалізації такої мети В.-К.Остроцький зосередив в Острозі значні сили, започаткував книгодрукування та почав збирання різних списків Біблії. М.Гарабурда привіз список Геннадієвської Біблії з Москви, Д.Раллі – текст з Ватикану. В редакційній роботі використовувалися церковно-слов'янський текст Геннадієвської Біблії, латинська Вульгата, Септуагінта, Празька Біблія 1488 р., друки Ф. Скорини, ряд південнослов'янських перекладів²⁷ та, очевидно, протестантські польськомовні видання. Остроцька Біблія 1581 р. була першою друкованою Біблією церковно-слов'янською мовою.

Пріоритет останньої перед мовою національною визначався потребами набагато більшого, ніж українсько-білоруські терени, слов'янсько-східнороманського регіону. Показовим є той факт, що до нового редагування Святого Письма звернулися київські діячі часів Петра Могили, а над вдосконаленням Острозької Біблії у XVIII ст. працювали випускники Києво-Могилянської академії, що можна вважати ще однією формою прояву спадкоємності між Острозькою і Києво-Могилянською академіями.

Поряд з підготовкою до друку Біблії в Острозі готується і в 1580 році виходить в світ Новий Завіт. Його характеристики – невеликий формат, дрібний шрифт, упорядкування предметно-тематичним покажчиком – свідчать про орієнтацію не на літургійне, а на освітнє застосування та індивідуальне домашнє читання. Згаданий покажчик, підготовлений Тимофієм Михайловичем, значно полегшував роботу з книгою і вважається першою в українському друкарстві бібліографічною працею²⁸.

З діяльністю острозького гуртка пов'язана активізація полеміки з католицькими та протестантськими опонентами православних. При цьому, до неї залучалися не лише православні діячі, а й католики (Я.Лятош) та протестанти (Мотовило, М.Броневський). Ряд створених острозькими діячами полемічних праць відноситься до видатних науково-літературних зразків. Так, після появи “Книжиці в 6-ти розділах” Василя Суразького православні полемісти до низки питань більше не поверталися через повноту їх висвітлення, “Апокрисис” Христофора Філалета є загальновизнаною вершиною полемічної літератури, учневі Острозької Академії Мелетію Смотрицькому належить неперевершений за майстерністю та душевною напругою “Тренос”. Творцями пам'яток полемічного спрямування були також Герасим Смотрицький, Клірик Острозький, Іван Вишенський, Дем'ян Наливайко та інші, а елементи полеміки мали і деякі, на перший погляд далекі від цього, острозькі друки – “Буквар” 1878 р., передмова до Острозької Біблії, “Книга о постничестві” 1594 р. та “Маргарит” Іоана Златоустого 1595 р. Острозькі діячі брали участь при підготовці матеріалів про православний Берестейський собор (“Гіпомнімати” та “Ектезис”).

Крім школи та наукового гуртка складовою частиною Острозької Академії була друкарня. З нею пов'язаний найплідніший період діяльності І. Федорова. Продукція острозької друкарні мала широке і різноманітне спрямування. Найвищим досягненням як друкарні, так і академії в цілому та одночасно основою інших видавничих і наукових починань стали підготовка і друк Острозької Біблії²⁹. Вона була впорядкована передмовама від імені В.-К.Острозького та головного редактора видання Г.Смотрицького. Видання Святого Письма представлено також друком у 1580 р. “Нового Завіту з Псалтирем”. Друкувалися в Острозі також твори, які мали не скільки догматично-богословський, скільки практично-дидактичний характер (“Книга о постничестві” та “Маргарит”)³⁰, а також полемічні праці. Значним був внесок Острозької Академії в друкування книг, прямо чи опосередковано призначених для шкільництва: чотири видання букваря (1578, 80-і рр. XVI ст., двічі у 1598 р.), “Хронологія” (1581), “Часослов” (1598), “Псалтир з розслідуванням” (1598), “Часослов з місяцесловом” (1612). В цілому відомо 28 видань Острозької Академії за період з 1578 до 1612 рр. Книгодрукування не припинилося і з перенесенням діяльності острозького осередку до Дерманського монастиря (1602 – 1605).

До здобутків Острозької Академії належить і розвиток поетичного мистецтва. В Острозі співіснували нерівноскладова та ізосилабічна система віршування і вже тут перша “щасливо замінюється” другою³¹. Поетичні спроби належали перу острозьких діячів Герасима Смотрицького, Андрія Римші, Дем'яна Наливайка, Симона Пекаліда, Гаврила Дорофєйовича, Георгія Паламіда, Еммануїла Ахілеоса, дубенського ігумена Віталія.

Духовна спадщина Острозької Академії була яскравим проявом першого культурно-національного відродження та, незважаючи на появу згодом значно потужніших і стійкіших науково-освітніх осередків, живила українську культуру майже до кінця XVIII ст. Орієнтири культурного розвитку українського народу були визначені у праці її діячів, а Академія апробувала всі основні моделі сприйняття і синтезу західноєвропейських культурних досягнень з власною культурною основою на українському ґрунті.

¹Франко І. Характеристика руської літератури XVI – XVIII ст. // Європейське Відродження та українська література XIV – XVIII ст. – К., 1993. – С. 349.

²Грушевський М.С. Історія української літератури. – К., 1995. – Т.V. – Кн. 2. – С. 60 і далі.

³Острозька давнина: дослідження і матеріали. – Львів, 1995. – Т.1; Ковальський М.П. Проблеми історії Острога в історіографії XVII – початку XX ст. // Наукові записки: Острозька академія. – Острог, 1997.

- Т. 1. – С. 11 – 23; Його ж. Етюди з історії Острога: нариси. – Острог, 1998.
- ⁴Мицько І.З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576 – 1636). – К., 1990; Острозька академія XVI – XVII ст. : Енциклопедичне видання. – Острог, 1997.
- ⁵Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. – Львів, 2000; Острозькі просвітники XVI – XX ст. – Острог, 2000.
- ⁶Ковальський Н.П. Острог как политико-административный, экономический и культурный центр // Фёдоровские чтения 1981. – М., 1985. – С. 51 – 52; Заяць А. Економічний розвиток Острога в XVI – першій половині XVII ст. // Острозька давнина... – С. 34.
- ⁷Там само. – С. 35; Боряк Г.В. Торгівельні шляхи на Волині в першій половині XVI ст. // Минуле і сучасне Волині. – Луцьк, 1985. – С. 168 – 172.
- ⁸Заяць А. Вказ. праця. – С. 35.
- ⁹Мицько І.З. Вказ. праця. – С. 19 – 21.
- ¹⁰Там само. – С. 21; Ясиновський Ю. Музика в давньому Острозі // Матеріали I – III науково-красназничих конференцій “Остріг на порозі 900-річчя” (1990 – 1992 рр.). – Острог, 1992. – Ч. 2. – С. 116 – 117; Цалай-Якименко О., Ясиновський Ю. Музичне мистецтво давнього Острога // Острозька давнина... – С. 74 – 89.
- ¹¹Ясиновський Ю. Вказ. праця. – С. 117.
- ¹²Александрович В. Малярі в системі малярських осередків Волині XVI ст. // Матеріали IV науково-красназничої конференції “Остріг на порозі 900-річчя”. – Острог, 1993. – С. 6 – 7; Мицько І.З. Вказ. праця. – С. 31.
- ¹³Атаманенко В.Б. Остріг в адміністративному устрої Волині II пол. XVI ст. // Матеріали VI науково-красназничої конференції “Остріг на порозі 900-річчя”: 1995 рік. – Острог, 1996. – С. 8 – 9.
- ¹⁴Халецький О.В. Остріг і Реформація // Матеріали I – III... – Ч.2. – С. 82.
- ¹⁵Матеріали до історії Острозької Академії (1576 – 1636): Біобібліографічний довідник / Упор. І.З. Мицько. – К., 1990. – С. 52 – 53, 86.
- ¹⁶Халецька О.О. Ісайя Кам'янчанин – перший український просвітител на Московщині // Матеріали I – III... – Ч. 2. – С. 79.
- ¹⁷Содомора П. Острозька Академія в листах папського нунція Альберто Болоньєтті // Матеріали IV... – С. 162; Гудзяк Б. Вказ. праця. – С. 171 – 185.
- ¹⁸Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 80.
- ¹⁹Виноградов Г.Л. Символічна роль князя Костянтина Острозького в українській полемічній літературі другої половини XVI – поч. XVII ст. // Матеріали I – III... – Ч. 1. – С. 45.
- ²⁰Яковенко Н.М. Вказ. праця. – С. 81.
- ²¹Ісаєвич Я. “Lusaeum trilingue”: концепція тримовної школи у Європі в XVI ст. // Острозька давнина... – С. 8; Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська академія // Там само. – С. 14.
- ²²Ісаєвич Я. Вказ. праця. – С. 11.
- ²³Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська академія // Острозька давнина... – С. 15.
- ²⁴Ісаєвич Я. Вказ. праця. – С. 11.
- ²⁵Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська академія // Острозька давнина... – С. 17.
- ²⁶Содомора П. Львівські греки і Остріг // Матеріали IV... – С. 161.
- ²⁷Острозька академія... – С. 22; Мицько І.З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576 – 1636)... – С. 24 – 25.
- ²⁸Острозька академія... – С. 105.
- ²⁹Гудзяк Б. Вказ. праця. – С. 155 – 157.
- ³⁰Там само. – С. 165.
- ³¹Голинищев-Кутузов И.Н. Гуманизм у восточных славян (Украина и Белоруссия). – М., 1963. – С. 57.